

Test analysis in Ferdowsi's Shahnameh in terms of basics, goals, forms and quiz construction

Mahmood Aghakhani Bizhani*
Esmaeel Sadeghi**

Abstract

In Ferdowsi's Shahnameh, Passing through the fire, falling into the blood, conquering hard and difficult fortresses, answering to the mysterious questions and passing of the kings is one of the most important bases for testing the heroes in which the heroes must go through an important and difficult test to achieve their goal. The passage of fire (or VER) to prove innocence in the story of Siavash, flooding in the blood to escape from the fateful destiny in Zohak's story, choosing the kingdom to determine the new king in the story of the kingdom of Kikávós, the test of choosing Zal husband, the sons of Fereydoun and Goshtasb by the priests, the Shah of Yemen and the Kaiser of Rome, testing the hero in the story of Haftkhan Rostam and Esfandiar, are the most important tests in Ferdowsi's Shahnameh. The purpose of this research is to analyze the basics, goals, forms, and structure of various tests in Shahnameh. This research is fundamentally based on library studies and descriptive-analytic methods. Heroes who have a godfather and support of God and who seek a clean and good development will easily pass these tests and triumph, but Zahak, who is bad, will fail in his test. All tests have the same structure, in the 1st place, the situation is balanced, then it changes with an incident and eventually the balance is restored with the action of the hero and the test.

1. Introduction

In Shahnameh, in order to make a great work for a great outcome, it will lead to true victory, justice and defeating lies and injustice; heroes must pass through difficult tests and get rid of ignorance and foolishness, and Come out of the story while they get learned and wise. Examinations in Shahnameh are for the prompting to the pious kingdom, kingdom, and proof of innocence, spousal and immortality (Maskob, 2010: 33). Although sporadically, fire as a natural element in some research has been discussed, the purpose of the test was not to analyze it and how it was expressed; to take into account one of the functional roles of this element. Studies have not done so far on the basics, forms, goals, and structure of tests, especially the blood test, the choice of spouse, the kingdom and hero evaluation in a separate and scientific study.

2. Discussion and analysis

* Ph.D. Student of Persian Language and Literature University of Isfahan, Isfahan, Iran

Aghakani46@yahoo.com

** Assistant Professor of Persian Language and Literature University of Shahr Kord, Shahrakord, Iran

Received: 22/5/2017

Accepted: 30/01/2018

The most important tests of Shahnameh and their structural elements are shown in the following table:

<i>Exam's name</i>	<i>The basis of the test</i>	<i>Test receiver</i>	<i>Examiner</i>	<i>The purpose of the test</i>	<i>Test result</i>
<i>Near fire</i>	fire	Kay K \bar{v} s	Siavash	Proof of innocence	Siavash victory and purity
<i>Passing blood</i>	Blood	Zahhak	Zahhak	Escape from ominous fate and rebirth (immortality)	Defeat Zahhak and Evil
<i>Marriage test</i>	Fighting and mysterious questions	King of Yemen, Fereydoun, Manouchehr, Kaiser Roman	The sons of Fereydoun, Zal and Vishtaspa	Choosing a Spouse and Ensuring the Competency, Wisdom and his Physical Fitness	Victory of the Fereydoun Boys and Marriage to Yemen's King's Girls, Zal marriage with Rudaba and Vishtaspa with Ketayon
<i>Choose a Kingdom</i>	Conquer the fort	Kay K \bar{v} s	Fariborz Kay Khosrow	Getting into the kingdom, Measure competency in athletics, and wisdom	Conquest of the Bahman Fort and the Kingdom of Kay Khosrow on Persia
<i>Hero testing (Haft Khan)</i>	Passing the khan	Kay K \bar{v} s Vishtaspa	Rostam Esfandiar	Coming to the fortress base, Rescue Shah (Prince), measure the competency in wisdom and athletic	Win over enemies and achieve the goal

In the Shahnameh of Ferdowsi, the examiner is usually the kings (Fereydoun, Kay K \bar{v} s, Manouchehr, Vishtaspa, Zahhak, Shah Yemen and Qaisar-Rom), Clergymen and priests (in the test of Zal and Siavash); and heroes (Zal) and tested; Shah (Zahhak), Princes (Fereydoun's boys, Siavash, Esfandiar, Vishtaspa, Kay Khosrow, Fariborz); and the heroes are (Zal and Rostam).

3. Conclusion

Usually the heroes who seek to spread goodness and dominated evil with the support of God and the great power, they will come out of this test. As in Siavash's story, near fire proves the innocence of Siavash. Another test in Shahnameh is a blood test in Zahhak's story. Zahhak aims to change his fateful destiny to kill and sacrifice humans and animals and tries to change his fate which was killing by Fereydoun with creating a tale of blood that will fail in this test. Test the choice of kingdom in the story of Kay K \bar{v} s kingdom and choosing Kay Khosrow after opening the Bahman fortress, Testing the hero in the story of Haft Khan Rostam and Esfandiar, Choosing a spouse test For the sons of Iraq by Sarv Shah (king of Yemen),

Zal and Goshtasb are among the most important other tests in Ferdowsi's Shahnameh.

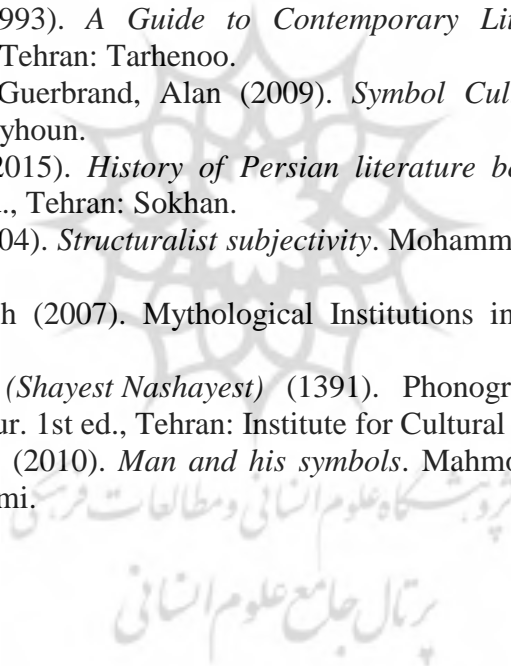
The goal of these tests is to measure the competency and the wisdom of heroes, and they have a mythological meaning. With the exception of Zahak in the blood test, other heroes of the Shahnameh tests, who have a godsend of God, and they have the support of Allah and seek to develop purity and goodness, simply pass through these tests and win. All tests have the same structure: Initial balance → Collapse balance and unstable situation → re-balance (A new steady state that takes shape).

Keywords: Shahnameh, test, structuralism, hero.

References

- Afifi, Rahim (1996). *Iranian mythology and culture in Pahlavi's writings*. 1st ed., Tehran: Toos.
- Aghakhani Bijani, Mahmoud; Hashemi Babaahidari, Seyyed Morteza & Sadeghi, Esmael (2018). "Badness-removing belief in Bakhtiari tribe". *2nd edition of Culture and Public Literature*. Vol. 5. No. 14. Khordad and Tir. Pages 4967.
- Amouzgar, zhaleh (1996). *Mythological History of Iran*. Tehran: samt.
- Arab-Golpaygani, Esmat (1998). *Mythology of Ancient Iran*. 1st ed., Tehran: Hirmand.
- *Avesta* (2014). Explanation and research: Jalil Doostkhah. 17th ed., Tehran: morvarid.
- Aydandlo, Sajjad (2012). *The Transcendent Scroll of Shahnameh*. 1st ed., Tehran: Behnegar.
- Bahar, Mehrdad (2002). *Research on mythology in Iran*. Tehran: Agah.
- Campbell, Joseph (2010). *Hero of the Thousand Minds*. Shadi Khosrow Panah (trans.), 4th ed., Mashhad: Golaftab.
- Curtis, Vesta Sarkhosh (2011). *Iranian mythology*. Abbas Mokhtban (trans.), Eighth ed., Tehran: Markaz.
- Eliadeh, Mircha (2007). *Perspectives of Myth*. Jalal Sattari (trans.), Tehran: Tahoori.
- Ferdowsi, Abolghasem (2007). *Shahnameh*. Volume 1-5 in the endeavor of Jalal Khaleghi Absolute. Printout 1. Tehran: The Great Islamic Encyclopedia Center.
- Frankl, Victor Emile (2015). *Man in Search of Meaning*. Akbar Ma'arefi (Trans.), 11th ed., Tehran: University of Tehran.
- Freezer, James George (2009). *Golden branch*. Kazem Firoozmand (trans.), Print 6. Tehran: Agah.
- Ginay, Phillip (1993). *Ardawir Paper*. Translation and Research: Jaleh Amozeghar. 1st ed., Tehran: The Definition of the French Society of Iranian Studies.
- Hall, James (2011). *The Culture of Symbols in the Art of East and West*. Roghayeh Behzadi (Trans.), Tehran: Farhange moaser.
- Hinelz, John Russell (2014). *Understanding myths of Iran*. Mohammad Hossein Bajlan Farrokhi (Trans.), Print 4. Tehran: Asatir.
- Islaminedushan, Mohammadali (1996). *Life and death of pilgrims in Shahnameh*. Tehran: Asar.
- Khaleghi Motlagh, Jalal (2010). *Notes of Shahnameh*. Vol. 23. 1st ed., Tehran: Center of Islamic Encyclopedia.

-
- Khwarazmi, Hamid Reza (2014). "The Prophetic Belief in Shahnameh". *Two Columns of Public Culture and Literature*. Volume 1. Number 2. p. 124.
 - Kozazi, Mir Jalaledin (1994). *Epic, Myth and Dream*. 1st ed., Tehran: Markaz.
 - Meskoub, Shahrokh (2010). *Tohid Pahlavan and Psycho-Wisdom*. 3rd Ed., Tehran: Tarhnoo.
 - Mostafavi, Ali Asghar (1990). *Sacrific mythology*. Print 1. Tehran: Moalef.
 - Mousavi, Seyyed Kazem & Khosravi, Ashraf (2010). *The link between reason and myth in Shahnameh*. 1st ed., Tehran: Elmifarhangi.
 - Pourdavood, Ibrahim (1968). *Yashts*. Print 2. Tehran: Tahori.
 - ----- (1943). "The Prosecutor of the Davadar in Ancient Iran" *Mehr Iran Journal*. Year 7. Number 7 and 8. Autumn. Pages 363-371.
 - Rastegar Fasaee, Mansour (2009). *Petitioners in mythology*. Tehran: Institute of Humanities and Cultural Studies.
 - Razi, Hashem (2006). *Fire Festivals*. Tehran: Forouhar Publications Organization.
 - Safa, Zabihullah (1985). *Epic Concert in Iran*. 4th ed., Tehran: Amir Kabir.
 - Sattari, Jalal (1995). *Crypto and Parody in Psychoanalysis*. Tehran: Tous.
 - ----- (2005). *Study on the Myth of Gilgamesh and the Legend of Alexander*. Tehran: markaz.
 - Selden, Raman (1993). *A Guide to Contemporary Literary Theory*. Abbas Mokhtbar (trans.), Tehran: Tarhenoo.
 - Shovalie, Jean & Guerbrand, Alan (2009). *Symbol Culture*. Sudابه Fazaeli (trans.), Tehran: Jayhoun.
 - Tafazoli, Ahmad (2015). *History of Persian literature before Islam*. By Zhale Amozeghar. 7th ed., Tehran: Sokhan.
 - Tudorov, Tzutan (2004). *Structuralist subjectivity*. Mohammad Nabavi (trans.), 2nd ed., Tehran: Agah.
 - Vaheddost, Mahvash (2007). *Mythological Institutions in Shahnameh*. Print 2. Tehran: Soroush.
 - *Worthy unworthy (Shayest Nashayest)* (1391). Phonography and translation: Katayon Mazdapour. 1st ed., Tehran: Institute for Cultural Studies and Research.
 - Yong, Karl Gustavo (2010). *Man and his symbols*. Mahmoud Soltanieh (Trans.), 7th ed., Tehran: Jami.

تحلیل آزمون در شاهنامه؛ براساس مبانی، اهداف، اشکال و ساختار آزمون‌ها

محمود آفاخانی بیژنی* و اسماعیل صادقی**

چکیده

هدف این پژوهش، تحلیل مبانی، اشکال، اهداف و ساختار آزمون‌های مختلف در شاهنامه است. این پژوهش به شکل بنیادی، بر پایه مطالعات کتابخانه‌ای و به روش توصیفی - تحلیلی انجام شده است. آزمون (ور) گذر از آتش برای اثبات بی‌گناهی در داستان سیاوش، آزمون فرو رفتن در خون برای رهایی از سرنوشت شوم در داستان ضحاک، آزمون انتخاب پادشاهی برای تعیین پادشاه جدید در داستان پادشاهی کیکاووس، آزمون انتخاب همسر برای زال، فرزندان فریدون و گشتاسب توسط موبدان، شاه یمن و قیصر روم، آزمون سنجش قهرمان در داستان هفت‌خان رستم و اسفندیار، از مهم‌ترین آزمون‌های موجود در شاهنامه فردوسی به شمار می‌روند که قهرمانان برای رسیدن به هدف خود، باید آنها را پشت سر بگذارند. قهرمانانی که از فرآیند ایزدی و حمایت خداوند برخوردارند و در پی گسترش پاکی و خوبی هستند، به آسانی از این آزمون‌ها می‌گذرند و پیروز می‌شوند؛ اما ضحاک که نمودار بدی است، در آزمون خود شکست می‌خورد. تمامی آزمون‌ها ساختاری مشابه دارند؛ به گونه‌ای که در ابتدا وضعیت متعادل برقرار است، سپس با بروز حادثه‌ای دچار تغییر می‌شود و در نهایت، با اقدام قهرمان و انجام آزمون، تعادل دوباره برقرار می‌شود.

کلیدواژه‌ها: شاهنامه فردوسی، آزمون، ساختارگرایی، قهرمان

۱. مقدمه

در شاهنامه برای آنکه کار بزرگی به فرجام بزرگ - به پیروزی راستی و داد و شکست دروغ و بیداد - بینجامد، پهلوانان باید آزمون‌های دشوار را پشت سر بگذارند و از بی‌خردی و نادانی خالی شوند و خردمند و دانا از ماجرا بیرون بیایند. آزمون‌ها در شاهنامه برای تشریف به پایگاه پهلوانی، پادشاهی، اثبات بی‌گناهی، همسری و جاودانگی گوناگون است (مسکوب، ۱۳۸۹: ۳۳). کهن‌الگوها مضامین، تصاویر یا الگوهایی هستند که مفاهیم یکسانی را برای سطح وسیعی از بشریت و فرهنگ‌های متفاوت القا می‌کنند (کزازی، ۱۳۷۲: ۱۲۴). از کهن‌الگوهای مشترک در همه فرهنگ‌های بشری که جلوه‌هایی نزدیک به هم در اساطیر و متون ادبی اقوام مختلف بشر دارد، «کهن‌الگوی آزمون» قهرمان است که در شاهنامه فردوسی به تصویر کشیده

شده است و در آن قهرمان برای دستیابی به هدف، باید آزمون‌های دشوار را پشت سر بگذارد. ساختار آزمون‌ها در شاهنامه بدین گونه است: نخست، وضعیت متعادل برقرار است، ناگهان بروز حادثه‌ای این وضعیت را برهم می‌زند و قهرمان از لحاظ خردمندی، توانایی جسمی و... ارزیابی می‌شود. وی با کمک نیروهای یاری‌دهنده، از مراحل دشوار عبور می‌کند و درصدد دستیابی به هدف خود است. با دستیابی به هدف، وضعیت متعادل دیگری حاکم می‌شود؛ البته گاهی قهرمان شکست می‌خورد و وضعیت متعادل با برتری نیروی رقیب به دست می‌آید.

آشنایی با انواع، اشکال، اهداف و ساختار آزمون‌های مختلف در شاهنامه، هدف اصلی این پژوهش است. در این پژوهش، از روش توصیفی - تحلیلی برای تبیین موضوع استفاده شده است.

۱-۱. پیشینه پژوهش

تا کنون درباره عنصر آتش و برخی آیین‌های فرهنگی اسطوره‌ای در شاهنامه فردوسی، مطالعات و پژوهش‌هایی انجام گرفته است که به برخی از آنها اشاره می‌شود: «نمادینگی آتش و بازتاب آن در متون اساطیری و حماسی ایران» از مهوش واحد دوست (۱۳۸۴)، که نویسنده در این پژوهش اهمیت و کارکرد آتش و بازتاب آن در متون ادبی را نشان داده است؛ «خویشکاری آتش در اساطیر ایرانی» از محسن قائم‌مقامی و سیداصغر محمودآبادی (۱۳۸۸)، که در آن خویشکاری عنصر طبیعی آتش در اساطیر بررسی شده است. «خویشکاری‌های مشترک فلز، آب و آتش در اساطیر و باورهای ایرانی» از ناصر نیکویخت و همکاران (۱۳۸۹)؛ «تعامل نقش‌مایه‌ها و ویژگی‌های هنری مکاتب نگارگری ایران با نظری به نگاره‌های گذر سیاوش از آتش» از سعید زاویه و همکاران (۱۳۸۸)، که پژوهشگران به این نتیجه رسیدند گذر سیاوش از آتش بیشترین نگاره‌ها را به خود اختصاص داده است و شاهنامه فردوسی بیش از هر کتاب دیگری نگارش و تصویر شده است.

اگرچه به صورت پراکنده، خویشکاری آتش که عنصری طبیعی است در برخی از پژوهش‌های ذکرشده بررسی شده است، هدف از آنها تحلیل آزمون و چگونگی بیان آن نبوده بلکه به حساب آوردن یکی از نقش‌های کارکردی این عنصر بوده است. با بررسی‌های انجام‌شده مشخص شد تاکنون در باب مبانی، اشکال، اهداف و ساختار آزمون‌ها به‌ویژه آزمون خون، انتخاب همسر، پادشاهی و سنجش قهرمان در شاهنامه به صورت جداگانه و علمی مطالعاتی صورت نگرفته است.

۲. تحلیل انواع آزمون‌ها در شاهنامه

در این پژوهش، انواع آزمون بررسی می‌شود؛ از جمله آزمون (یا ور) گذر از آتش برای اثبات بی‌گناهی در داستان سیاوش، آزمون فرورفتن در خون برای رهایی از سرنوشت شوم در داستان ضحاک، آزمون انتخاب پادشاهی برای تعیین پادشاه جدید در داستان پادشاهی کیکاووس، آزمون انتخاب همسر برای زال، فرزندان فریدون و گشتاسب به داوری موبدان، شاه یمن و قیصر روم و آزمون سنجش قهرمان در داستان هفت‌خان رستم و اسفندیار. در تحلیل هر آزمون، ابتدا مبنای آزمون معرفی و سپس اهمیت آن، هدف از انجام آزمون، شخصیت آزمون‌گیرنده و آزمون‌شونده و کیفیت آزمون‌ها تحلیل می‌شود. در ادامه بعد از تحلیل آزمون، نتیجه و ساختار آن نیز بررسی می‌شود. ابتدا انواع آزمون‌ها در شاهنامه تحلیل می‌شود.

۱-۲. آزمون اسطوره‌ای گذر از آتش (وَر آتش / گرم)

مبنای آزمون: آتش

آتش، از زمانی که شناخته شد، همواره توجه و احترام آدمی را به خود جلب کرد. در میان همه اقوام آریایی، احترام به آتش و قداست آن ریشه‌ای کهن دارد و به دوره هندواروپایی (آریایی) بازمی‌گردد. آتش «در تمام جهان پراکنده است: در خورشید بر آسمان برین، در ابر توفان‌زا به هیئت آذرخش و به شکل صاعقه، در نهاد درونی انسان به صورت انرژی جای دارد و حرارت تن را فراهم می‌سازد، در نباتات، در گرز ایزد بیشتر در نبرد با اپوش (دیو خشکسالی) و آتشی که در مقابل

اهورامزدا فروخته می‌شود» (هینلز، ۱۳۹۳: ۹۱ و ۳۷۳). ایرانیان باستان آتش را مظهر پاکی و روشنایی، سلامتی، سازندگی و نشانه حضور اورمزد می‌دانستند، تا جایی که ایزدی را به نام «آذر» (آتش) نامیده بودند (همان: ۹۲). به باور آنها افروختن آتش موجب از میان رفتن فقر، بیماری، بدی و زشتی می‌شد که آثار وجودی ظلمت و اهریمن هستند (رضی، ۱۳۸۵: ۱۴۸). «در آیین‌های زرتشتی آتش مرکزیت دارد» (آموزگار، ۱۳۷۴: ۲۹) و در «دوره ساسانیان به‌عنوان نشان ملی بر روی سکه پادشاهان نقش می‌شده است» (عرب‌گلپایگانی، ۱۳۷۶: ۱۶۲). در اوستا آتش «پسر اهورامزدا و بهترین ایزد معرفی شده است» (پوردادوود، ۱۳۴۷: ۱۳۱). بنابر متن شاهنامه (قسمت اساطیری)، این عنصر را ابتدا هوشنگ (شاه پیشدادی) کشف کرد.

البته نقش آتش در مذهب و ارتباط آن نیز محدود نماند و برای آن، آیین‌ها، نیایش‌ها و جشن‌های مهمی (سده و چهارشنبه‌سوری) برگزار شد و در فرهنگ مردم جای گرفت. نقش دیگر آتش در مراسم سوگند و آزمون ایزدی نمودار می‌شود که در نزد ایرانیان باستان نماد پاک‌سازی و سوگند بوده است (ستاری، ۱۳۷۳: ۴۶). آزمون آتش با هدف تشخیص حق از باطل انجام می‌گرفت و «در اوستا آن را وَرَ و در پهلوی وَرَ نامند» (رستگارفسایی، ۱۳۸۸: ۱۲۷). این آزمون به شکل گذر از آتش و ریختن آتش (مس و روی گداخته‌شده) بر سینه فرد وجود داشته است. آزمون گذر از آتش «احتمالاً یک سنت ماقبل‌زرتشتی برای اثبات بی‌گناهی بوده است» (کرتیس، ۱۳۹۰: ۵۱) که معمولاً با گذر سیاوش از آتش در شاهنامه شناخته می‌شود.

هدف آزمون: شناختن گناهکار از بی‌گناه

هدف این آزمون، برای اثبات گناهکار و بی‌گناه بوده است:

مگر کاتش تیز پیدا کند / گنه کرده را زود رسوا کند (فردوسی، ۱۳۸۶، ج ۲: ۲۱۴).

چنانکه شخص متهم و گناهکار شناخته‌شده، می‌باید از درون آتش گذر می‌کرد و اگر بی‌گناه بود، آتش بر او سرد می‌شد و او به سلامتی از آن بیرون می‌آمد؛ اما اگر گناهکار بود، آتش او را می‌سوزاند.

چگونگی و کیفیت برگزاری آزمون

آنچه در داستان سیاوش مشهود است طرح دعوی و اتهام بین طرفین (سودابه و سیاوش) است که به‌صراحت بیان شده است. سیاوش فرزند کیکاووس است که پس از تولد، رستم او را به زابل برده، رسم پهلوانی، فرهیختگی، رزم و بزم را به او می‌آموزد. در بازگشت، سودابه - همسر کیکاووس - به سیاوش دل می‌بازد؛ اما شاهزاده که حیا، پاکدامنی و عفاف آموخته، تن به گناه نمی‌سپارد و به همین دلیل از جانب سودابه مدعی، متهم به خیانت به پدر (پادشاه) می‌شود. پس اولین عنصر مربوط به ور ایرانی و به‌خصوص ور آتش (/ گرم) در داستان سیاوش طرح دعوی بین طرفین است؛ بنابراین همین دعوی (اتهام خیانت به پدر - پادشاه) از سوی سودابه (مدعی) نسبت به سیاوش (مدعی‌علیه)، سبب می‌شود دو طرف دعوا به محاکمه کشانده شوند و در اثبات ادعای خویش دلایل منطقی و محکمی را ارائه کنند.

در ادامه سودابه که مدعی است سیاوش قصد دست‌اندازی به او را داشته است، به‌شدت از وی عصبانی است. به همین

دلیل به‌پیش کیکاووس (پادشاه) شکایت می‌برد و از سیاوش بدگویی می‌کند:

چنین گفت که آمد سیاوش به تخت	بیاراست جنگ و برآویخت سخت
که از تست جان و دلم پر ز مهر	چه پرهیزی از من تو ای خوب‌چهر؟
بینداخت افسر ز مشکین‌سرم	چنین چاک زد جامه اندر برم

(همان: ۲۲۵).

کیکاووس، در مقام میانجی و حاکم، برای اثبات حقانیت ادعای سودابه، هر دو طرف دعوا (سودابه و سیاوش) را محاکمه

می‌کند.

پراندیشه شد زان سخن شهریار
سخن کرد هرگونه‌ای خواستار
(همان: ۲۲۵).

وی ابتدا از سودابه، دلایل و اسناد منطقی و محکمی می‌خواهد تا ادعایش را مبنی بر تعرض سیاوش به او بپذیرد. بدین طریق درصدد راهی است تا به حقیقت دست یابد؛ بنابراین **دومین عنصر و مؤلفه** **ور ایرانی**، برپایی دادگاه و محاکمه طرفین است که کیکاووس در مقام قاضی (یا میانجی) برپا می‌کند. در دادگاه به طرفین اجازه داده می‌شود تا ضمن بیان شکایت، از خود دفاع کنند.

بنا بر رأی دادگاه، یکی از دو نفر گناهکار شناخته می‌شود؛ پس **سومین عنصر**، شناختن گناهکار و مجازات او (گذر از آتش) است. در هنگام محاکمه و بر اساس شواهد، سودابه گناهکار است:

بدان بازجستن همی چاره جُست
بر و بازوی و سرو بالای اوی
ز سوداوه بوی می و مشک ناب
نبود از سیاوش بر آن گونه بوی
غمی گشت و سوداوه را خوار کرد
ببویید دست سیاوش نخست
سراسر ببویید هر جای اوی
همی یافت کاوس و، بوی گلاب
نشان پسودن نبود اندروی
دل خویش را زو پُرآزار کرد
(همان: ۲۲۶-۲۲۷).

اما کیکاووس بنا به دلایل زیر از گناه او صرف‌نظر می‌کند:

ز هاماوران زان پس اندیشه کرد
و دیگر بدان گه که در بند بود،
پرستار سوداوه بُد روز و شب،
سدیگر که یک دل پر از مهر داشت
چهارم کزو کودکمان داشت خُرد
که آشوب خیزد از آزار و درد
بر او نه خویش و نه پیوند بود،
بپیچید از آن رنج و نگشاد لب
بیایست ازو هر بد اندر گذاشت
به چاره غم خرد نتوان سپرد
(همان: ۲۲۷).

در ادامه سودابه با حيله‌ای دیگر (نمودن دو کودک مرده به کیکاووس) به نبرد سیاوش می‌رود که باز شکست می‌خورد؛ زیرا طالع‌بینان و ستاره‌شماران دو کودک را از پادشاه نمی‌دانند. سودابه برای گناهکار جلوه‌دادن سیاوش و به‌دست آوردن دل کیکاووس، دوباره حيله‌ای دیگر به کار می‌گیرد و ضمن گریه و زاری، رستم را طرفدار سیاوش می‌خواند و سعی می‌کند تا بدین طریق گفتار ستاره‌شماران را به دلیل ترس از رستم، بی‌اثر جلوه دهد.

به دلیل عزیزبودن زن و فرزند و همچنین تردید کیکاووس در گناهکار شناختن سیاوش و برای رفع تردیدها، وی نمی‌تواند با دلایل دنیوی و استفاده از روش‌های منطقی و متعارف، درستی یا نادرستی ادعای سودابه را اثبات کند (هرچند در ظاهر می‌داند که سودابه گناهکار است)؛ به همین دلیل با باورداشتن به حضور خدا(یان) یا نیروهای ماورایی، چاره‌جویی می‌کند و موبدان راه نجات را آزمون آتش می‌دانند. اما چرا موبدان؟ «چون قانون در ایران باستان جزء آیین دینی بوده و حقوق‌دان‌های آن روزگاران/وستا را سرچشمه قانون می‌دانستند، ناگزیر موبدان که نگهبانان دین بودند و تفسیر متون مقدس از آنان برمی‌آمد، از برای امور قضایی کشور بهترین و درست‌ترین دادوران به شمار رفته و در محاکمات دشوار طرف مشورت بودند» (پورداوود، ۱۳۲۲: ۳۶۹) و رأی نهایی با موبد موبدان بوده‌است. همچنین از آنجاکه «آتش در پاک ساختن آلودگی‌های روحانی در زمینه اخلاقیات، از جمله دروغ و ناراستی، مؤثرترین عنصر است، به همین دلیل به فتوا و دستور روحانیان در داوری‌ها، آزمایش‌ها و محاکمات استفاده می‌شد» (زاویه و مافی تبار، ۱۳۹۲: ۱۱۸) و کسی که متهم بود و ادعا می‌کرد از اتهام

بری است، به واسطه آتش آزمایش می‌شده است:

چنین گفت موبد به شاه جهان
چو خواهی که پیدا کنی گفت‌وگوی
ز هر دو سخن چون برین گونه گشت
که درد سپهبد نماند نهان
بباید زدن سنگ را بر سبوی
بر آتش یکی را بباید گذشت
(همان: ۲۳۲).

آزمون ایزدی را قاضی و میانجی (کیکاوس) به مدعی (سودابه) و مدعی علیه (سیاوش) برای اثبات پاکی و حقانیت سخنانشان پیشنهاد می‌دهد:

جهاندار سودابه را پیش خواند
چنین پاسخ آورد سوداوه پیش
فگنده نمودم دو کودک به شاه
ز بد با سیاوش به گفتن نشاند
که من راست گویم به گفتار خویش
ازین بیشتر کس نبیند گناه
که این بد نکرد و تباهی نجست
که رایت چه باشد کنون اندرین؟
که دوزخ مرا زین سخن گشت خوار
سیاوش چنین گفت با شهریار
(همان: ۲۳۲-۲۳۳).

سودابه که از عمل خویش آگاه است به آزمون تن نمی‌دهد؛ اما سیاوش که به پاکی و حقانیت گفته خویش ایمان دارد و ادعا می‌کند که سخن سودابه دروغ است و وی راست می‌گوید، با اعتقاد به «آزمون آتش که به پاکی آسیب نمی‌رساند و تنها پلیدی‌ها را از بین می‌برد» (رضی، ۱۳۸۵: ۱۴۸)، گذر از کوه آتش را می‌پذیرد. در واقع نکته مهم این است که طرفین (سیاوش یا سودابه) مفعولی‌اند که اثبات ادعای آنها با فاعل، یعنی آتش، شناخته می‌شود.

بدین طریق سیاوش از سوی قاضی (میانجی) گناهکار شناخته می‌شود و خود را برای مجازات تعیین شده برای اثبات درستی گفته خویش آماده می‌کند. با شناختن گناهکار، مجازات او حتمی است و با این حساب، چهارمین عنصر برپایی آزمون است. مقدمات آزمون فراهم می‌شود:

نهادند همیزم دو کوه بلند
ز دور از دو فرسنگ هر کس بدید
شمارش گذر کرد بر چون و چند
چنین جست باید بلا را کلید
(فردوسی، ۱۳۸۶: ۲/۲۳۴).

نکته بارز در داستان سیاوش این است که ور تنها روی یکی از متهمان اجرا می‌شود:

سیاوش بیامد به پیش پدر
یکی خود زرین نهاده به سر
(همان: ۲۳۴).

در ور سوگند نیز یکی از طرفین دعوا (سوگند خورنده) جام پر از آب گوگرد را سر می‌کشد، نه دو طرف دعوا (رهبر، ۱۳۴۸: ۱۲۶) و در داستان آذرباد مهراسپند، فقط وی می‌پذیرد که بر سینه‌اش فلز گداخته بریزند و حتی خود زرتشت هم در پی اثبات درستی کلامش حاضر می‌شود که میان آتش بگذرد و نیز فلز گداخته بر سینه‌اش بریزند و مخالفان آن دو چنین عملی را انجام نمی‌دهند. نکته مهم دیگر این است که مهلک بودن ور باید حتمی باشد و هیچ راه فراری نداشته باشد:

نهادند بر دشت همیزم دو کوه
گذر بود چندانک جنگی چهار
جهانی نظاره شده هم‌گروه
میان به برفتی به تنگی سوار
بیامد دو صد مرد آتش‌فروز
دمیدند گفتی شب آمد به روز

ز هر سو زبانه همی برکشید / کسی خود و اسب سیاوش ندید
(همان: ۲۳۶-۲۳۴).

شخص گناهکار آماده گذر از آتش می‌شود. سیاوش، سپیدپوش و کافورزده همانند «رسم و ساز کفن» آماده گذر از آتش می‌شود. ظاهراً این یک آیین است و در آن فرد باید برای انجام ور خود را تمیز کند و از هرگونه ناپاکی دور سازد. در ور سوگند نیز سوگندخورنده برای انجام آزمایش در آتشکده خود را مطابق با رسم آن روزگاران آماده می‌کند. وی «نخست غسل می‌کرد و سپس جامه پاک و تمیز بر تن می‌پوشانید و پنام به دهان می‌بست» (رهبر، ۱۳۴۸: ۱۲۶). سیاوش سپس با اسب سیه خود، شبرنگ بهزاد، به دل آتش می‌تازد:

یکی تازی برنشته سیاه / همی گرد نعلش برآمد به ماه
پراگنده کافور بر خویشتن / چنان چون بود رسم و ساز کفن
سیاوش بر آن کوه آتش بتاخت / نشد تنگدل، جنگ آتش بساخت
(همان: ۲۳۶-۲۳۵).

آزمایش با حضور طرفین دعوی (سیاوش و سودابه) انجام می‌شود و ناظرانی نیز در این آزمون از هر دو طرف حضور دارند:

چون از دشت سوداوه آوا شنید / بر آمد به ایوان و آتش بدید
(همان: ۲۳۶).

آزمون به پایان می‌رسد و نتیجه آن تعیین‌کننده است؛ بنابراین پنجمین عنصر نتیجه آزمون است. در صورت بی‌گناهی، شخص متهم مدعی مجازات می‌شود. درنهایت، نتیجه آزمون به صراحت نشان می‌دهد که سیاوش به دلیل پاکدامنی پیروزمند از آزمون بیرون می‌آید و شادمانی مردمان را برمی‌انگیزد:

چنان آمد اسب و قبا ی سوار / که گفתי سمن داشت اندر کنار
چو از کوه آتش به هامون گذشت / خروشیدن آمد ز شهر و ز دشت
یکی شادمانی بد اندر جهان / میان کهان و میان مهان
(همان: ۲۳۶).

چنین شد که آتش گناهکار (سودابه) را اگرچه به درون آن نرفت، رسوایش کرد؛ اما با پیروز شدن سیاوش، برای گناهکار (سودابه) مجازاتی تعیین می‌شود:

برآشفت و سوداوه را پیش خواند / گذشته سخن‌ها فراوان براند
نشاید که باشی تو اندر زمین / جز آویختن نیست پاداش این
(همان: ۲۳۷).

نتیجه آزمون: وضعیت متعادل ثانویه؛ پیروزی سیاوش و اثبات پاکدامنی و بی‌گناهی او.

۲-۲. بررسی آزمون خون

مبنای آزمون: خون

خون در باورهای باستانی، نماد زندگی و باروری و تجدید حیات دانسته می‌شد و از همین روی بود که نوشیدن آن یا گذشتن از روی آن را مایه توانایی می‌پنداشتند (هال، ۱۳۹۰: ۲۴۳). در اسطوره و حماسه «شست‌وشو در خون همچون انتقال نیروی جان کشته به کشته، نشانه رویتنی و گاه چون نوشیدن آب زندگی، نماد بی‌مرگی پهلوان است» (مسکوب، ۱۳۸۹: ۵۸).

هدف آزمون: رهایی از سرنوشت شوم و تولد مجدد (جاودانگی)

چگونگی و کیفیت برگزاری آزمون

ضحاک نیز بنا بر همین اعتقاد در خون غوطه‌ور می‌شود تا بلکه زندگانی خویش را که مطابق پیشگویی‌های موبدان به دست فریدون نابود خواهد شد، بازیابد؛ البته خون در این داستان، نماد مرگ، ویرانی، نابودی، کشتار و به طور کلی نمادی اهریمنی است؛ به همین دلیل آزمون ضحاک از نوع آزمون تعالی و کمال نیست، بلکه آزمون تنزل است. همچنین ضحاک قهرمان سفر کمال نیست، بلکه برعکس مسافر سقوط و تنزل است. وی ابتدا دچار ناآرامی می‌شود و به ریختن خون بی‌گناهان اعم از انسان و حیوان و پرنده می‌پردازد:

هراسان شده‌ست از بد روزگار	ببُرد سَر بی‌گناهان هزار
همه زندگانی برو ناخوش‌ست	دلش زان زده فال پر آتش‌ست
بریزد کسند در یکی آب‌زن	همی خون دام و دَد و مرد و زن
شود فال اخترشناسان نگون	مگر کوسر و تن بشوید به خون

(فردوسی، ۱۳۸۶: ۱/ ۷۷).

عمل اعتقادی ضحاک در واقع برگرفته از آیین‌های اسطوره‌ای است که خون معنای نمادین دارد و برای جلب رضایت خدایان و انگیختن ترحم آنان برای تغییر سرنوشت شوم برمی‌گردد. در اسطوره‌ها برای فرونشاندن خشم خدایان شر برای جلب رضایت و برآورده شدن نیاز افراد از سوی خدایان به ریختن (قربانی) خون انسان، حیوان، پرنده و (گاهی سوزاندن گیاه) می‌پرداختند (مصطفوی، ۱۳۶۹: ۲۱). در شاهنامه، ضحاک با شستن سر و تن با خون، می‌خواست مرگ خود را به زندگی تبدیل کند. «ریختن خون در حوض و شستن سر و بدن با آن به معنای زایش دوباره از جادویی بود که اطرافش را فراگرفته بود» (خوارزمی، ۱۳۹۲: ۱۱). این اعتقاد برگرفته از باورهای نخستین انسانی در بین مردم بوده‌است که می‌توان شر را با نشان دادن در حوض خون دفع کرد (همان: ۱۱)؛ هرچند این طلسم در مقابل تقدیر در شاهنامه کارساز نیست و ضحاک پیروزمند از آزمون بیرون نمی‌آید و شکست می‌خورد.

کیفیت شکل‌گیری آزمون خون ضحاک در شاهنامه را باید در اسطوره خون و قربانی جست‌وجو کرد (آقاخانی‌بیژنی و همکاران، ۱۳۹۶: ۵۴). به همین دلیل ضحاک، در پی انتقال شر، تلاش می‌کند تا به شکل مستقیم و با واسطه خون (کشتن انسان، حیوانات و پرندگان) سرنوشت شوم خود را تغییر دهد. در اسطوره‌ها بشر از روش‌های گوناگون تلاش می‌کرده‌است تا با جلب رضایت خدایان، شر و بدی را دفع کند (همان: ۶۱).

پیشینه تاریخی خون‌ریختن و آیین قربانی به اساطیر برای جلوگیری از خشم خدایان و برای تقرب به آنان برمی‌گردد. در اساطیر پیشازرتشتی در ایران برای الهه‌های آب و روشنایی، یعنی آناهیتا و مهر، قربانی می‌کردند. در قربانی با ارزش‌ترین دارایی انسان به خدا هدیه داده می‌شود و این ممکن است شاه یا فرزند آن (مردمان اولیه، یونانیان و اقوام سامی)، اسب، گوسفند و گاو (ایران باستان)، گیاه مقدس و اسب (هند)، شتر و یا میش (اسلام) باشد؛ زیرا با این عمل از شر پیشگیری و موانع رویداد خیر از سر راه برداشته می‌شود. به این ترتیب هراندازه که خیر مهم و هراندازه از شر گریزان باشند، به همان اندازه ارزش قربانی هم بالا می‌رود و اطمینان قلبی حاصل می‌شود (آقاخانی‌بیژنی و همکاران، ۱۳۹۶: ۵۳).

مهم‌ترین هدف قربانی، تشرف به جاودانگی و ممانعت از انجام عملی یا روی دادن امری است؛ یعنی انسان با ریختن خون و قربانی، طلسمی را به واسطه این خون ریختن برای جلوگیری از بروز بلاها و دفع شر و رضایت خداوند ایجاد می‌کند و بدین گونه خود را در امان می‌دارد. به همین دلیل و با توجه به «کارکرد اسطوره خون در نزد قبایل اولیه» (فریزر، ۱۳۸۸: ۳۲۶)، ضحاک انسان‌ها و حیوانات زیادی را برای خدایان قربانی می‌کند و سرانجام در آن تن می‌شوید؛ ولی با این عمل، او در پی ایجاد یک طلسم بوده و در این آزمون شکست می‌خورد؛ زیرا ضحاک از نیروی فره و حمایت خداوند برخوردار نبوده و

خود نمودار ملموس شر و بدی بوده که همین امر دلیل دیگری برای شکست او در این آزمون است. دلیل دیگر شکست ضحاک در آزمون خون در کشتن گاو برمایون نهفته است. «شاید ضحاک با کشتن این گاو درصدد دفع بلا بوده‌است؛ اما با توجه به دیدگاه مردم دربارهٔ امور مقدس، کشتن حیوانات مقدس نیز همچون قتل عمد شمرده می‌شود و باید فرد کشته‌متظر تبعات و عواقب کشتار آن باشد» (خوارزمی، ۱۳۹۲: ۵). از آنجاکه در اساطیر ایرانی قربانی کردن حیوان رایج بوده و قربانی کردن انسان جایگاهی نداشته‌است، ضحاک برای قربانی انسان به هند می‌رود. «در هند قربانی انسان طی مراسم خاصی معمول بوده‌است؛ به همین دلیل ضحاک به هند می‌رود و بسیاری از انسان‌های بی‌گناه و حیوانات را برای دفع شر قربانی می‌کند» (مصطفوی، ۱۳۶۹: ۱۵۵).

نتیجه آزمون: شکست ضحاک به دست فریدون.

۳-۲. بررسی آزمون ازدواج

مبنای آزمون: سؤالات معماگونه، نبردهای سهمگین با موجودات عظیم‌الجثه (اژدها، شیر و گرگ) و...

مراسم یا آیین آزمون خواستگاران یکی از سنت‌های پرتکرار ازدواج در جوامع و قبایل کهن بوده‌است و پدر دختر یا دختران یا در برخی موارد خود دختر به شیوه‌های مختلف خردمندی، زور و مردی جوان یا جوانان را می‌سنجیدند و هر کس را که از عهدهٔ آزمون یا آزمون‌ها برمی‌آمد، به دامادی یا همسری برمی‌گزیدند. «منظور از این کار [هدف آزمون] اطمینان از شایستگی خواستگار و گاهی - هنگام مخالفت پدر دختر با خواستگاری خاص - کوشش برای ناکام گذاشتن او بوده‌است. این مضمون آیینی نمونه‌های متعددی دارد. در این میان، نمونه مربوط به آزمون کمان‌کشی از مهم‌ترین شیوه‌های ارزیابی قدرت خواستگار است و احتمالاً پیشینه‌ای هندواروپایی دارد» (آیدنلو، ۱۳۹۱: ۸۲).

هدف آزمون: انتخاب همسر و اطمینان از شایستگی (زور) و خردمندی خواستگار

چگونگی و کیفیت برگزاری آزمون

آزمون ازدواج یکی دیگر از آزمون‌های مهم در شاهنامه به شمار می‌رود. این آزمون نه تنها در شاهنامه، بلکه در دیگر اساطیر نیز نمود بارزی داشته‌است. در شاهنامه و در زمان پادشاهی فریدون نیز این آزمون برقرار است. آنجا که فریدون قصد دارد تا سه دختر از یک پدر و مادر، شبیه به هم، بدون داشتن نام را برای سه فرزند خود (سلم، تور و ایرج) انتخاب کند. جندل برای پیدا کردن دخترانی زیبارو راهی هفت کشور می‌شود. سرانجام از وجود سه دختر در بارگاه شاه یمن آگاهی می‌یابد. شاه یمن که از این درخواست بسیار آزرده است و از آنجاکه تاب سرپیچی از فریدون را ندارد، ناچار تصمیم می‌گیرد که قبول کند؛ اما خواهان است تا فرزندان فریدون را از نزدیک ببیند. آزمون در این داستان در لحظه‌ای است که سروشاه (شاه یمن) قصد دارد تا با جادو فرزندان فریدون را نابود کند:

بیاراست آرایش جادوی	بـرون آمد از گلشن خسـروی
بدان تا سرآید بریشان زمان	بـرآورد سرما و باد دمان
به افسون شاهان و مردانگی	بـدان ایـزدی فر و فرزاندگی
نکرد ایچ سر ما بدیشان نگاه	بـران بند جادو ببستند راه

(فردوسی، ۱۳۸۶: ۱۰۱/۱).

در نتیجهٔ این آزمون پسران فریدون به یاری نیروی فرهٔ ایزدی پیروزمند از آزمون بیرون می‌آیند و سه دختر سروشاه را به همسری می‌گیرند. سپس فریدون فرزندان خود را در بازگشت از یمن می‌آزماید و آنان پس از این آزمایش دارندهٔ نام و سزاوار همسری می‌شوند و به مرتبهٔ مردی و شهریاری تشریف می‌یابند. آزمون فرزندان فریدون به جنگاوری تور، دارایی سلم

و آرامی و خرد ایرج بوده‌است.

در داستان زال و رودابه، زال نخستین پهلوانی است که او را به دانش و مردانگی آزمودند (مسکوب، ۱۳۸۹: ۳۲)؛ زیرا او پسر سام، جهان‌پهلوان یکی از بزرگان و نزدیکان پادشاه ایران بود. پیوند زال و رودابه با آن نژاد و اثری که در آینده دو کشور داشت، کاری آسان نبود؛ برای همین، سام به شاه نامه نوشت و برای زناشویی پسرش از او فرمان خواست. موبدان و دانایان در پیشگاه شاه، چیستان شش‌گانه‌ای از زال می‌پرسند: از دوازده سرو سهی که از هر یک سی شاخه برمی‌آید؛ از دو اسب سیاه‌وسفید که در پی هم می‌تازند و به یکدیگر نمی‌رسند؛ از شارستان آبادی بر سر کوهسار و خارستانی به هامون و مردی با داسی تیز که بی‌درنگ در کار درویدن خشک و تر است. زال همه را پاسخ می‌دهد: پاسخ سؤال نخست دوازده مال سال است، دوم شب و روز و سوم زمان است. سپس آزمون وی به گردی و پهلوانی آغاز می‌شود. زال در سواری، سپرگیری، ژوبین‌افکنی و برگرفتن هم‌نبرد از پشت زین بر همه پیروز می‌شود و منوچهر به زال خلعت می‌بخشد و با ازدواج وی با رودابه موافقت می‌کند. چنین آزمونی در پی اثبات پهلوانی گشتاسب نیز بیان شده‌است. گشتاسب به دلیل نزاع با پدرش (لهراسب‌شاه) از او جدا می‌شود و به هند می‌رود. اندکی بعد از هند راهی روم می‌شود و در آنجا در هنگام انتخاب همسر آینده‌کتایون، همراه با کدخدا به تالار می‌رود و کتایون او را انتخاب می‌کند. بیگانه بودن گشتاسب سبب خشم قیصر روم می‌شود. آیین خواستگاری در روم چنین است که داماد از اشخاص والامقام باشد و بتواند دستاورد مهمی برای پادشاهی داشته باشد؛ به همین دلیل قیصر چنین می‌گوید:

کنون هرک جویند خویشی من و گر سر فرازد به پیشی من
یکی کار بایدهش کردن بزرگ که خوانندش ایدر بزرگان سترگ
(فردوسی، ۱۳۸۶: ۲۵/۵).

گشتاسب می‌پذیرد و ابتدا گرگ را از پای درمی‌آورد؛ هرچند در ابتدا کشتن گرگ با حيله به میرین، نسبت داده می‌شود و او داماد قیصر می‌شود. در اسطوره‌ها، برای تشریف به پایگاه زمیان و درآمدن به جرگه آنان، نوعی پیوند جادویی و اسطوره‌ای میان پهلوان و گرگ وجود داشت. پهلوان با شکار و سپس پوشیدن پوست گرگ، همان خشم، بی‌باکی و بی‌تابی سوزان را برای پاره‌کردن دشمن به دست می‌آورد و در زورمندی، چابکی و درنده‌خویی دارای نوعی همسانی جادویی با جانور می‌شد و او را به‌مثال چون گرگ می‌شناختند (مسکوب، ۱۳۸۹: ۴۰). در نبرد دوم گشتاسب ازدهایی غول‌پیکر را از پای درمی‌آورد که به نام اهرن، پهلوان دیگر روم نسبت داده می‌شود و او نیز داماد قیصر می‌شود. ازدهاکشی همان عملی است که در آغاز اساطیر هندوایرانی انجام شده‌است. «این‌درا» خدای جنگاور و برکت‌دهنده هندی ازدهایی به نام «ورترا»، آورنده خشکی، را می‌کشد (موسوی و خسروی، ۱۳۸۹: ۲۵۰). در پی این الگو نخستین شاهان و پهلوانان آن را تکرار می‌کنند. «گشتاسب، رستم، گشتاسب، اسفندیار و دیگر قهرمانان باید ازدهاکشی کنند تا در ازلی قرار گیرند که مایه سعادت مردمان باشند» (واحددوست، ۱۳۷۹: ۳۱۸). در ادامه در حضور قیصر، وی به کشتن گرگ و ازدها اعتراف می‌کند و هنرهای رزمی، چوگان‌بازی و کمان‌گیری خود را به نمایش می‌گذارد که بر تمامی قهرمانان رومی برتر است. درنهایت او الیاس را شکست می‌دهد و قیصر از او و کردارش شاد می‌شود و او را به دامادی می‌پذیرد.

نتیجه آزمون: ازدواج زال با رودابه، پیروزی پسران فریدون و ازدواج با دختران شاه یمن و شایسته نام و همسری شدن و ازدواج گشتاسب با کتایون.

۴-۲. بررسی آزمون انتخاب پادشاه

مبنای آزمون: سؤالات معماگونه، نبردهای سهمگین با موجودات عظیم‌الجثه (ازدها، شیر و...) و فتح دژهای سخت

هدف آزمون: تشریف به جایگاه پادشاهی، سنجش میزان شایستگی در زور و خردمندی

جگونگی و کیفیت برگزاری آزمون

در شاهنامه در میان ایرانیان بر سر جانشینی کاووس نزاع درمی‌گیرد. آغاز آزمون و درواقع هدف آزمون سنجش و بیان شایستگی و خردمندی و انتخاب پادشاه آینده ایران است که با نبرد گیو و طوس (گودرزیان و نوذریان) بر سر پادشاهی رخ می‌دهد. هر کدام برای انتخاب پادشاه دلایلی را مطرح می‌کنند. طوس که بزرگ خاندان منوچهر است از انتخاب کیخسرو سرباز می‌زند و فربرز را شایسته پادشاهی ایران می‌داند. او معتقد است فربرز از نژاد پادشاهی ایران، فرزند شاه و در تمام نبردها حضور داشته‌است:

فربرز کاووس فرزند شاه
سزاوارتر کس به تخت و کلاه
به هر سوز دشمن ندارد نژاد
همش فرّ و بُرزست و هم نام و داد
(فردوسی، ۱۳۸۶: ۲۸۶/۲).

او دلایل مخالفت خود در انتخاب کیخسرو را چنین برمی‌شمارد: نخست اینکه با او در این خصوص مشورت نشده‌است؛ دوم آنکه کیخسرو از نژاد افراسیاب و خانواده پشنگ (دشمن ایران) است. با آنکه کیخسرو پسر سیاوش و از دودمان کیکاووس است، باز طوس نمی‌پذیرد و نکته اینجاست که به نهادی ابتدایی اشاره می‌کند که فرزند را متعلق به دودمان مادر می‌پنداشتند (هم مادر کیخسرو، یعنی فرنگیس دختر افراسیاب، و هم مادر سیاوش که نوّه گرسیوز است). همین نکته را در درفش رستم مشاهده می‌کنیم. اگرچه او از دودمان سام است، درفش اژدهاپیکر دارد که نماد دودمان مهرباب شاه کابلی است و چون رستم از جانب مادر نژادش به اژی‌دهاک می‌رسید، اژدها توتّم خانوادگی او بوده‌است (هینلز، ۱۳۹۳: ۱۵۷). دلیل دیگر طوس، جوان بودن کیخسروست؛ زیرا معتقد بود ایران پادشاهی کاردیده می‌خواهد؛ اما دلیل اصلی مخالفت طوس را می‌توان در اندیشه کینه‌جویانه او بیان کرد: «پس از کشته شدن نوذر به دست افراسیاب، قاعدتاً می‌بایست پسر او، طوس، پادشاه شود؛ اما ایرانیان به توصیه زال، «زو» را که پیرمردی از خانواده فریدون بود به پادشاهی برداشتند. زال، طوس را به سبب نارسایی رأی درخور تاج و تخت ندیده‌است. پس از مرگ زو هم فرمانروایی به خانواده نوذر بر نمی‌گردد. کیقباد را که از نژاد کیان است از البرز کوه می‌آورند و بر تخت می‌نشانند» (اسلامی‌ندوشن، ۱۳۷۴: ۲۲۸). گیو از سخنان طوس خشمگین می‌شود و دلایل او را کافی نمی‌شمارد. گیو معتقد است:

به گیتی کسی چون سیاوش نبود
چمنو راد و آزاد و خامش نبود
کنون این جهانجوی فرزند اوست
به فرّ و به پای و به چهر و به پوست
ز جیحون گذر کرد و کشتی نجست
بسه فرّ کیانی و رای درست
ز مـردی و از فرّۀ ایزدی
ازو دور شد دست و چشم بدی
(فردوسی، ۱۳۸۶: ۳۰۰/۲).

گیو ویژگی‌هایی را از قبیل گذر قهرمان از آب (مانند فریدون)، وجود فرّه ایزدی، پیوند نسبی داشتن با سیاوش، داشتن زور و قدرت خاص، برای کیخسرو برمی‌شمارد که با تحلیل این دلایل، برتری کیخسرو بر فربرز روشن می‌شود. گذر قهرمان از آب یکی از موفقیتهای مهم به شمار می‌آید که نشان‌دهنده تولد مجدد است (رستگارفسایی، ۱۳۸۸: ۱۲۵). این عمل از یک انسان فوق‌العاده با نیروی خاص برمی‌آید؛ برای مثال همان‌طور که فریدون بدون بدون کشتی به اروندرود می‌زند و سرانجام ضحاک را از پای درمی‌آورد، کیخسرو نیز با وجود اینکه کودکی بیش نبود، به سلامت همراه گیو و مادرش (فرنگیس) از آب می‌گذرد. وجود فرّه ایزدی در این گذر بی‌تأثیر نبوده‌است؛ چنانکه فریدون نیز به یاری همین فرّه از اروندرود می‌گذرد. «اعتقاد به فرّ مربوط به جامعه کهن و ابتدایی انسان است و فرّ رابط جهان انسان و جهان خدایان است» (بهار، ۱۳۸۱: ۱۲۰). «فرّ به معنی شکوه و درخشش است و درواقع دست‌یابی به برکت، اقبال و خواسته نیز وابسته به داشتن فرّه است؛ اما فرّه بر اثر خویشکاری به دست می‌آید؛ یعنی اگر هر کس به وظایف خویش و طبقه خود عمل کند، فرّه‌مند می‌گردد و به سعادت و خواسته می‌رسد» (رستگارفسایی، ۱۳۸۸: ۵۷). فرّ در فرهنگ ایرانی پیشینه‌ای کهن دارد و حقیقتی الهی و کیفیتی معنوی است (صفا، ۱۳۶۳: ۴۹۴).

و در نقش نیروی یاری‌دهنده همراه کیخسرو، به صورت نیرویی باطنی و قدرت‌بخش، او را به توفیق، تندرستی و شادی می‌رساند و طبعاً در این حال نماد لطف الهی است؛ به همین دلیل است که کیخسرو در گشایش دژ بهمن، به ستایش خدا می‌پردازد. کیخسرو نماد نیروهای اهورایی و پاکی است که با لطف خداوند، در نهایت، پیرومند از آزمون بیرون می‌آید.

دلیل دیگر گیو این است که کیخسرو فرزند سیاوش است. سیاوش نماد پاکی و مردانگی در شاهنامه فردوسی است و از آنجاکه تهمت سودابه و گذر پیرومند او از امتحان (آتش) و در نهایت شهید شدنش در توران‌زمین آن هم به‌ناحق، ایرانیان را بر آن می‌دارد تا برای کیخسرو احترام خاصی قائل باشند؛ به همین دلیل انتخاب بین فرزند و نبیره برای کیکاووس بسیار دشوار است و او سعی می‌کند که خردمندانه تصمیم بگیرد. او دلایل هر دو پهلوانش (طوس و گیو) را منطقی و کافی نمی‌داند و از آنجاکه هر دو (فریبرز و کیخسرو) برای کیکاووس عزیزند، ناچار می‌شود تا راه دیگری را انتخاب کند. وی تصمیم می‌گیرد که چنانچه یکی از این دو بتواند دژ بهمن را فتح کند (سنجش میزان شایستگی در پهلوانی و خردمندی)، تاج پادشاهی را به او دهد. با این تصمیم نزاع بین طوس و گیو نیز خاتمه می‌یابد و هر دو رای شاه را نیک می‌شمارند. این تصمیم یکی از تصمیمات خردمندانه کیکاووس است. این آزمون، دومین آزمون سخت بعد از گذر سیاوش از آتش در زمان کیکاووس است (فردوسی، ۱۳۸۶: ۳۰۱/۲).

سرانجام همه این تصمیم پادشاه را قبول می‌کنند و دو قهرمان راهی سفر/ آزمون می‌شوند.

فریبرز با طوس نوذر دمان	به نزدیک شاه آمدند آن زمان
سر باره دژ بد اندر هوا	ندیدند جنگ هوا را روا
بگشتند یک هفته گرد اندرش	بدیده ندیدند جای درش
به نومیدی از جنگ گشتند باز	نیامد بر از رنج و راه دراز

(همان: ۳۰۱)

فریبرز از تسخیر دژ درمی‌ماند و نامیدانه برمی‌گردد. کیخسرو و سپاهش راهی دژ می‌شوند:

به فر و به فرمان یزدان پاک	سرش را به گرز اندر آرم ب خاک
بنه نیزه و نام یزدان بخوان	بگردان عنان تیز و لختی بران
جهان شد بکردار تابنده ماه	بنام جهان‌نادر و از فر شاه
بر آن تخت پیروزه پنشاندش	چو بنشست پیش آفرین خواندش

(همان: ۳۰۲-۳۰۳)

سرانجام کیخسرو با یاری خدا و نیروی فره‌ایزدی و همچنین زره سیاوش، ضمن غلبه بر دیوان، دژ بهمن را می‌گشاید و پادشاه ایران‌زمین انتخاب می‌شود.

نتیجه آزمون: پیروزی کیخسرو در فتح دژ بهمن و انتخاب او به پادشاهی ایران‌زمین

۲-۵. بررسی آزمون سنجش پهلوانی (گذر از خان‌ها)

مبنای آزمون: گذر از خان‌ها

یکی از مهم‌ترین آزمون‌های قهرمانان حماسه و اساطیر، آزمون گذر از هفت‌خان (یا بیشتر) است. در این آزمون، قهرمان برای دست‌یابی به هدف راهی سفر می‌شود و معمولاً هدف قهرمان، نجات شاه (شاهزاده) از دست دشمن است؛ بنابراین آنچه زندگی را برای او معنادار می‌کند و سبب می‌شود تا برای دست‌یابی به آن قبول رنج و زحمت کند، داشتن هدف و معنا در آزمون است. پس وجود معنا و هدف در آزمون مساوی با رنج کشیدن است و به شرطی که معنا و مقصودی در آن رنج باشد و با درک از ارزش هدف و معنا، آرامشی درونی به قهرمان دست می‌دهد که رنج خود را بپذیرد و آن را به دوش بکشد. این عوامل باعث می‌شوند تا قهرمان آزمون خود را در برابر وضعی معین انتخاب کند و راه خود را برگزیند (فرانکل، ۱۳۹۳:

۴۶۴۵). از نظر کمپیل، در این آزمون (سفر)، قهرمان در طی آن، مراحل عزیمت، تشریف و بازگشت را می‌پیماید. یک قهرمان از زندگی روزمره دست می‌کشد و سفری مخاطره‌آمیز به حیطه شگفتی‌های ماوراءالطبیعه را آغاز می‌کند؛ با نیروهای شگفت در آنجا روبه‌رو می‌شود و به پیروزی قطعی دست می‌یابد. هنگام بازگشت از این سفر پرمزوراز، قهرمان نیروی آن را دارد که به یارانش برکت و فضل نازل کند (کمپیل، ۱۳۸۹: ۴۰).

هدف آزمون: تشریف به پایگاه پهلوانی، نجات شاه (شاهزاده)، سنجش میزان شایستگی در زور و خردمندی

در شاهنامه فردوسی قدرت و زور پهلوانی رستم و اسفندیار همراه با چاره‌اندیشی در لحظات بسیار دشوار از طریق این آزمون ارزیابی می‌شود که هدف آن تشریف به پایگاه پهلوانی است. اگرچه تمامی قهرمانان شاهنامه زور و بازوی خاص دارند، رستم و اسفندیار علاوه بر قدرت فوق‌العاده، از نیروی فرّ پهلوانی و حمایت خداوند نیز بهره‌مندند و به همین دلیل، هفت‌خان دشوار را پشت سر می‌گذارند.

چگونگی و کیفیت برگزاری آزمون

هدف رستم در هفت‌خان، نجات کیکاووس از بند و جادوی دیو سپید است. زال (نیروی دعوت‌کننده)، رستم را برای رهایی کیکاووس راهی مازندران می‌کند. رستم می‌پذیرد (عزیمت) و راه دوم را انتخاب می‌کند که بسیار پرخطر است (برهم خوردن تعادل؛ شروع تشریف). رستم خان اول را با کمک رخس (نیروی یاری‌دهنده) به سلامتی می‌گذراند. در خان دوم که تشنگی او را از پای درمی‌آورد، دست به نیایش خداوند برمی‌دارد که ناگهان میشی فریه از جلوی او می‌گذرد. میش در اینجا، «عامل و علتی اسطوره‌ای است که او را یاری می‌کند» (موسوی و خسروی، ۱۳۸۹: ۲۷۵) و نماد ظهور محسوس و دیده‌شدنی فرّه ایزدی است (رستگارفسائی، ۱۳۸۸: ۶۱).

آفرین و دعای رستم در حق میش نیکوسرین چنان است که گویی موجودی مقدس را می‌ستاید:

بر آن غرم بر، آفرین کرد چند که از چرخ گردان مبادت گزند

(همان: ۲۵).

رستم از نیروی فوق‌انسانی، پیکر و جثه‌ای غیرعادی برخوردار است. وی به کمک رخس، نیروی یاری‌دهنده، اژدها را از پای درمی‌آورد. چهارمین مرحله از آزمون رستم، رویارویی با زن جادوگر است «که با پیکرگردانی اسطوره‌ای به شکل زیبارویانی جوان بر سر راه قهرمان ظاهر می‌شوند» (موسوی و خسروی، ۱۳۸۹: ۲۱۱) و نماد آنیمای منفی به شمار می‌رود. «عنصر مادینه (آنیمای) اغلب به صورت زنان جادوگر به تصویر کشیده می‌شود که با نیروهای مرموز (یا ناخودآگاه) در ارتباط هستند» (یونگ، ۱۳۸۹: ۲۷۱). آنچه رستم را از شر جادو و اسیر شدن در دام او می‌رهاند، بر زبان آوردن نام خداوند (حمایت ایزدی) است. رستم در مرحله گذار در سه خان بعدی با دیوان روبه‌رو می‌شود. به موجب شاهنامه، دیوان موجوداتی پلید و اهریمنی‌اند که مبارزه با آنها نمودی چشمگیر دارد. حضور این موجود زشت و پتیاره در آیین‌های گذر، حضوری پیش‌بینی‌شدنی و ناگزیر است؛ زیرا نمادی از آیین گذر است. دیو معمولاً نگهبان آب، گنج و موانع و مشکلاتی است که فرد باید پشت سر نهد تا به هدفش دست یابد. به همین دلیل و با توجه به بینش اساطیری، دیوان معمولاً با جادو در پیوندند. بنابراین همین ویژگی وقتی رستم به اولاد نزدیک می‌شود، او با نیروی جادو هوا را تاریک می‌کند تا از چنگ رستم بگریزد. رستم در خان ششم و در پی نجات کیکاووس از بند دیو سپید از آب رودی می‌گذرد:

چو زو بگذری رود آب است پیش که پهنای او بر دو فرسنگ بیش

کنارنگ، دیوی، نگهدار اوی همه نره دیوان بفرمان اوی

(فردوسی، ۱۳۸۶: ۲۸/۲).

آب رمز حیات است و گذر از آن نمادی از مرگ و تولد دوباره؛ یعنی مردن از صورتی کهنه و زندگی‌یافتن در صورتی تازه است که در قالب گذر از دریا و رودخانه جلوه‌گر می‌شود و انسانی که از این خان می‌گذرد از مرحله‌ای از زندگی مادی

پا به مرحله‌ای از حیات معنوی می‌گذارد. گذر از آب از نمودهای کهن‌الگوی اساطیری مرگ و تولد دوباره است که در طی آن «من انسان در اعماق تاریک ضمیر ناخودآگاه جمعی ظهور مجدد یا تولد دوباره‌ای را در قالب بازگشتی کمال‌یافته به خودآگاهی از سر می‌گذراند» (یونگ، ۱۳۸۹: ۹۸). در داستان‌های شاهنامه، گذر شاهان و پهلوانان از آب مضمونی رایج است. در اساطیر ایرانی همه فرّه‌مندان به‌سادگی از آب می‌گذرند و گذر از آب نمادی اساسی از حمایت یزدانی قهرمانان ایرانی است (رستگارفسای، ۱۳۸۸: ۱۲۴). گذر از این خان خروشان که خود مظهر زندگی است، پشت‌سرگذاشتن مرحله‌ای از حیات مادی و دستیابی به مقامی متعالی‌تر را نمادینه می‌کند.

در ادامه رستم با کمک نیروی اسارت‌گرفته (اولاد)، بر ارژنگ‌دیو تسلط می‌یابد. افزون بر فرّه، وجود ببر بیان (جامه آسیب‌ناپذیر) او که نه در آتش می‌سوزد و نه در آب تر می‌شود، در چیرگی بر دشمنان او را یاری می‌کند:

یکی مغفر خسروی بر سرش خوی‌آلوده ببر بیان در برش
(فردوسی، ۱۳۹۰: ۱۴۳)

در خان ششم با شکست ارژنگ‌دیو، سرانجام به خان هفتم راه پیدا می‌کند. در این خان، رستم بعد از نبردی سهمگین، دیو سپید را شکست می‌دهد و جگرگاه او را می‌درد و جگرش را بیرون می‌کشد. چکاندن خون جگر دیو سپید در چشمان کیکاووس و سپاهیان را باید در اسطوره خون تحلیل کرد. چنانکه قبلاً ذکر شد، خون نماد زندگی و نگهداری آن حالت سبب مصونیت در برابر حوادث است و چکاندن آن در چشمان شاه ایران به‌منظور خشتی کردن شر و بدی و از بین بردن جادو بوده‌است:

به چشمش چو اندر کشیدند خون شد آن دیده تیره خورشیدگون
(همان، ۱۴۶).

این عمل همانندی‌های اعتقادی یا داستانی دیگر نیز دارد؛ «ازجمله آغشتگی پیکر برخی پهلوانان روایات هندواروپایی به خون جانوران» (آیدنلو، ۱۳۹۱: ۷۹)، نشان‌گذاشتن با خون قربانی جانور (گاو و گوسفند) بر سر، پیشانی و سینه شخصی که قربانی برای او بوده‌است (مصطفوی، ۱۳۶۹: ۸۵). سرانجام رستم، کیکاووس را نجات می‌دهد و از این آزمون سربلند بیرون می‌آید (بازگشت). درست اینجاست که عنوان تاج‌بخش (جهان‌پهلوان) را کسب می‌کند.

اسفندیار قهرمان دیگری است که آزمون هفت‌خان را پشت سر می‌گذارد. وی نیز همانند رستم از نیروی فرّه برخوردار است و نماینده و گسترش‌دهنده دین بهی است. هدف اسفندیار از انجام این آزمون، نجات خواهرانش از بند ارجاسب تورانی در رویین‌دژ است. نیروی اعزام‌کننده وی گشتاسب است. وی نیز همانند رستم راه کوهستان را انتخاب می‌کند (آغاز تشریف). در خان اول دو گرگ را از پای درمی‌آورد. به‌موجب نمادشناسی «گرگ نر مترادف با وحشیگری و گرگ ماده مترادف با هرزگی است. گرگ جهنمی است و ماده گرگ تجسم میل جنسی است» (شوالیه، ۱۳۸۵: ۷۲۰). اسفندیار با کشتن این دو، گام مهمی در مسیر آزمون برمی‌دارد. وی این پیروزی را لطف یزدان پاک می‌داند و بلافاصله بعد از پیروزی غسل می‌کند و به نیایش خدا می‌پردازد (چنانکه در خان‌های بعدی شاهد این نیایش اسفندیار هستیم). در خان دوم، دو شیر را از پای درمی‌آورد. شیر نماد غرور، خودپرستی و درندگی وحشیانه نفس است (هال، ۱۳۹۰: ۶۳). از سوی دیگر و با تأویلی روان‌شناختی، گرگ و شیر تجسم حیوانی نیروهای سرکش طبیعی و غریزه آدمی در حماسه است که پهلوان با به‌خطر انداختن جان و پیروزی بر آنها به یاری شعور و آگاهی، تاریکی درون را پس می‌زند (مسکوب، ۱۳۸۹: ۴۰). پیروزی قهرمان بر شیر بیانگر پیروزی روح انسانی بر طبیعت حیوانی‌اش است که نمودی گسترده در اساطیر خدایان و پهلوانان افسانه‌ای یافته‌است (ستاری، ۱۳۸۴: ۶۱). اسفندیار در خان سوم خود را درون صندوقچه‌ای پنهان می‌کند و به نبرد با اژدها می‌پردازد. بنا بر بینش اساطیری، معمولاً پس از کشتن اژدها ممکن است که قهرمان آسیب ببیند. این آسیب در باب اسفندیار همان بی‌هوش شدن اوست:

به شمشیر مغزش همی کرد چاک
از آن دود برنده بیهوش گشت

همی دود زهرش برآمد ز خاک
بیفتاد و بی مغز و بی توش گشت

(فردوسی، ۱۳۸۶: ۲۳۳/۵)

در خان چهارم همانند رستم با زن جادوگر روبه‌رو می‌شود. نیروی یاریگر وی در این خان همان حرز بهشتی است که زرتشت بر بازوی او بسته‌است. در بینش اساطیری، بازوبند، حلقه، تاج و در کل زیورآلات حلقوی، دارای قدرت جادویی بوده و قادر به دفع نیروهای اهریمنی هستند. علت این امر، شکل دایره‌ای این اجسام است؛ زیرا فراز و فرود ندارد و به باور پیشینیان، فضای حلقوی و دایره‌ای حافظ هر آن چیزی است که در درون آن قرار دارد، و ایمنی‌بخش و مانع از هجوم ارواح خبیثه است (هال، ۱۳۹۰: ۹؛ الیاده، ۱۳۸۶: ۳۶).

در خان پنجم با سیمرخ روبه‌رو می‌شود. همانند خان دوم در جعبه پنهان می‌شود و بیرون جعبه را تیغ‌های تیز به کار می‌گیرد. سیمرخ هنگام بلندکردن جعبه، پاهایش از تیغ‌ها زخم برمی‌دارند و از پای درمی‌آید. در خان ششم با برف و کولاک روبه‌رو می‌شود که سه شبانه‌روز می‌بارد. این پدیده کارکردی از نیروهای اهریمنی و دیوان به شمار می‌رود و مانع رسیدن قهرمان به هدفش می‌شود. اسفندیار برای رهایی از این خان از پشتون کمک می‌گیرد و او با دعا به درگاه خدا از این مرحله دشوار نیز می‌گذرد. سرانجام به خان هفتم می‌رسد. اسفندیار سپس با کشتن گرگسار، با جامه‌بازرگان وارد روپین‌دژ می‌شود. «علت این امر آن است که بازار جایگاه صلح است و خونخواهی و انتقام‌کشی در آن غدغن است. حتی در اساطیر برخی از ملل، بازار یک مرحله معنوی یا رتبه‌ای از نردبان سیروسسلوک باطنی است» (شوالیه، ۱۳۸۵: ۲۴). در چنین رویکردی نمادین، اسفندیار سمبل صلح و آشتی می‌شود و توجه ارجاسب را جلب می‌کند. با این ترفند روپین‌دژ را فتح می‌کند و آن را به آتش می‌کشد. این عمل برای پاک کردن بدی و نماد پیروزی وی بر ارجاسب توراتی (نمادی اهریمنی) است. وی سرانجام از مراحل دشوار آزمون سربلند بیرون می‌آید و خواهرانش را نجات می‌دهد (بازگشت).

نتیجه آزمون: پیروزی بر دشمنان و دست‌یابی به هدف (نجات کیکاووس و خواهران اسفندیار).

نام آزمون	مبنای آزمون	آزمون‌گیرنده	آزمون شونده	هدف آزمون	نتیجه آزمون
ور آتش	آتش	کیکاووس	سیاوش	اثبات بی‌گناهی	پیروزی سیاوش و پاکی
گذر از خون	خون	ضحاک	ضحاک	فرار از سرنوشت شوم و تولد مجدد (جاودانگی)	شکست ضحاک و بدی
آزمون ازدواج	مبارزه و سؤالات معماگونه	شاه یمن، فریادون، منوچهر، قیصر روم	پسران فریادون، زال و گشتاسب	انتخاب همسر و اطمینان از شایستگی و خردمندی و نیروی جسمانی خواستگار	پیروزی پسران فریادون و ازدواج با دختران شاه یمن، ازدواج زال با رودابه و گشتاسب با کتابون
انتخاب پادشاهی	فتح دژ	کیکاووس	فریبرز کیکسرو	تشریف به پادشاهی، سنجش میزان شایستگی در پهلوانی و خردمندی	فتح دژ بهمن و پادشاهی کیکسرو بر ایران زمین
آزمون سنجش قهرمان (هفت‌خان)	گذر از خان‌ها	کیکاووس گشتاسب	رستم اسفندیار	تشریف به پایگاه پهلوانی، نجات شاه (شاهزاده)، سنجش میزان شایستگی در پهلوانی و خردمندی	پیروزی بر دشمنان و دست‌یابی به هدف

جدول ۱، تحلیل آزمون‌ها در شاهنامه

۶.۲. ساختار آزمون‌ها

طرح آزمون‌ها از یک یا چند پی‌رفت تشکیل شده‌است و «پی‌رفت، ناظر بر توصیف وضعیت معینی است که درهم ریخته و دوباره به شکلی تغییر یافته سامان گرفته‌است» (تودورف، ۱۳۸۲: ۴۳). تودورف معتقد است «کلیه قواعد نحوی زبان در هیئت روایتی بازگو می‌شوند. وی واحد کمینه روایت را قضیه «Proposition» می‌داند و پس از تأیید واحد کمینه (قضیه)، دو سطح عالی‌تر آراء خود را نیز توصیف می‌کند: سلسله و متن. بنابر اعتقاد وی گروهی از قضایا سلسله را به وجود می‌آورند و سلسله پایه‌ای از پنج قضیه تشکیل می‌شود که ناظر بر توصیف وضعیت معینی است که درهم ریخته و دوباره به شکلی تغییر یافته سامان گرفته‌است» (سلدن، ۱۳۷۸: ۱۱۰). بنابر نظر تودورف، گروهی از قضایا، سلسله را به وجود می‌آورند که از پنج قضیه تشکیل می‌شود. لذا این پنج قضیه را می‌توان به شرح زیر مشخص کرد:

«۱. تعادل (۱)؛ برای مثال صلح / ۲. قهر (۱)؛ دشمن هجوم می‌آورد / ۳. از میان رفتن تعادل، جنگ / ۴. قهر (۲)، دشمن شکست می‌خورد / ۵. تعادل (۲)؛ صلح و شرایط جدید» (تودورف، ۱۳۸۲: ۷۳).

ساختار آزمون‌ها در شاهنامه بدین‌گونه است:

تعادل اولیه به هم خوردن تعادل و وضعیت ناپایدار تعادل مجدد (وضعیت پایدار تازه‌ای که شکل می‌گیرد). در آغاز آزمون وضعیت متعادل وجود دارد. بعد این تعادل (با بروز حادثه‌ای) به هم می‌خورد و با اقدام قهرمان و انجام آزمون، این تعادل دوباره برقرار می‌شود که این حالت در آزمون‌های آتش، خون، انتخاب پادشاهی و انتخاب همسر یک بار و در آزمون گذر از خان‌ها، هفت بار اتفاق افتاده‌است؛ برای مثال، طرح آزمون گذر سیاوش از آتش را تحلیل می‌کنیم.

در آزمون گذر از آتش، چنین ساختاری حاکم است و از یک سلسله تشکیل شده که مشتمل بر قضایای زیر است: ۱. ابتدا وضعیت متعادل اولیه حاکم است و سیاوش از سیستان همراه رستم به کاخ پادشاهی و نزد پدرش کیکاووس می‌آید. جشن بزرگی برگزار می‌شود و همه به او خوشامد می‌گویند.

۲. بعد از گذر زمان، سودابه به سیاوش دل می‌بندد و عشق خود را به او آشکار می‌کند. نخستین حادثه‌ای که در داستان روی می‌دهد (حادثه محرک) و علت اولیه و اصلی تمام حوادث بعدی است (قهر ۱).

۳. سیاوش نمی‌پذیرد و بدین طریق بین او و سودابه درگیری رخ می‌دهد (وضعیت نامتعادل).

۴. بعد از محاکمه به داوری کیکاووس و پیشنهاد آزمون آتش، سیاوش می‌پذیرد و از آتش عبور می‌کند (قهر ۲).

۵. سیاوش از آتش سالم بیرون می‌آید و بی‌گناهی او آشکار می‌شود و سودابه شکست می‌خورد. در این هنگام تعادل ثانویه آزمون برقرار می‌شود. در دیگر آزمون‌ها نیز چنین ساختاری برقرار است؛ اما فقط در آزمون ضحاک وی شکست می‌خورد و تعادل ثانویه وی، مساوی با پیروزی نیروی رقیب (فریدون) است.

۳. نتیجه

در شاهنامه فردوسی آتش، خون، دژهای سخت و دشوار، سؤالات معماگونه و خان‌ها از مهم‌ترین مبانی آزمون قهرمانان به شمار می‌رود. آزمون‌گیرنده معمولاً شاهان (فریدون، کیکاووس، منوچهر، گشتاسب، ضحاک، شاه یمن و قیصر روم)، روحانیون و موبدان (در آزمون زال و سیاوش) و پهلوانان (زال) و آزمون‌شونده، شاه (ضحاک)، شاه‌زادگان (پسران فریدون، سیاوش، اسفندیار، گشتاسب، کیخسرو، فریبرز) و پهلوانان (زال و رستم) هستند.

یکی از خویشتکاری‌های آتش، آزمون یا ور است که برای تشخیص گناهکار از بی‌گناه (اثبات بی‌گناهی) انجام می‌پذیرد. معمولاً قهرمانانی که در پی گسترش نیکی و تسلط بر بدی هستند با حمایت خداوند و نیروی فره از این آزمون بیرون می‌آیند؛ چنانکه در داستان سیاوش، ور آتش بی‌گناهی سیاوش را اثبات می‌کند؛ بنابراین قهرمان برای رسیدن به هر امر مهمی،

می‌بایست آزمونی مهم و دشوار را پشت سر می‌گذاشت. آزمون دیگر در شاهنامه آزمون خون است که در داستان ضحاک مشاهده می‌کنیم. ضحاک با هدف تغییر سرنوشت شوم خود به کشتن و قربانی کردن انسان و حیوان روی می‌آورد و تلاش می‌کند تا با ایجاد طلسمی به وسیله خون، سرنوشتش، یعنی کشته شدن به دست فریدون، را تغییر دهد که در این آزمون شکست می‌خورد.

آزمون انتخاب پادشاهی در داستان پادشاهی کیکاووس و انتخاب کیخسرو پس از گشودن بهمن‌دژ، آزمون سنجش قهرمان در داستان هفت‌خان رستم و اسفندیار، آزمون انتخاب همسر برای فرزندان ایرج توسط سروشاه (شاه یمن)، زال و گشتاسب از مهم‌ترین آزمون‌های دیگر در شاهنامه فردوسی به شمار می‌روند. هدف در این آزمون‌ها سنجش میزان شایستگی در پهلوانی (زور) و خردمندی قهرمانان است که بن‌مایه‌ای اساطیری دارند و علاوه بر شاهنامه، و در دیگر متون حماسی و اساطیری نیز یافت می‌شوند. به جز ضحاک در آزمون خون، دیگر قهرمانان آزمون‌های شاهنامه که بهره‌مند از فرآیندی و حمایت خداوند و در پی گسترش پاکی و خوبی هستند، به آسانی از این آزمون‌ها می‌گذرند و پیروز می‌شوند. همچنین، تمامی آزمون‌ها ساختاری مشابه دارند: تعادل اولیه به هم خوردن تعادل و وضعیت ناپایدار تعادل مجدد (وضعیت پایدار تازه‌ای که شکل می‌گیرد).

منابع

۱. اسلامی‌نوشن، محمدعلی (۱۳۷۴). *زندگی و مرگ پهلوانان در شاهنامه*. تهران: آثار.
۲. آقاخانی‌بیژنی، محمود، هاشمی‌باباحیدری، سیدمرتضی و صادقی، اسماعیل (۱۳۹۶). «باور بلاگردانی در قوم بختیاری»، *دوماهنامه فرهنگ و ادبیات عامه*، سال ۵، شماره ۱۴، خرداد و تیر، صص ۶۷-۴۹.
۳. آموزگار، ژاله (۱۳۷۴). *تاریخ اساطیری ایران*، تهران: سمت.
۴. *اوستا* (۱۳۹۲). گزارش و پژوهش جلیل دوستخواه، چ ۱۷، تهران: مروارید.
۵. آیدنلو، سجاد (۱۳۹۱). *طومار نقالی شاهنامه*، چ ۱، تهران: به‌نگار.
۶. بهار، مهرداد (۱۳۸۱). *پژوهشی در اساطیر ایران*، تهران: آگاه.
۷. پورداوود، ابراهیم (۱۳۴۷). *یشت‌ها*، چ ۲، تهران: طهوری.
۸. _____ (۱۳۲۲). «داد - دادستان - دادور در ایران باستان»، *مجله مهر ایران*، سال ۷، شماره ۷ و ۸، پاییز، صص ۳۶۳-۳۷۱.
۹. تفضلی، احمد (۱۳۹۳). *تاریخ ادبیات ایران پیش از اسلام*، به کوشش ژاله آموزگار، چ هفتم، تهران: سخن.
۱۰. تودوروف، تزوتان (۱۳۸۲). *بوطیقای ساختارگرا*، ترجمه محمد نبوی، چ ۲، تهران: آگه.
۱۱. خالقی‌مطلق، جلال (۱۳۸۹). *یادداشت‌های شاهنامه*، جلد ۲-۳، چ ۱، تهران: مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی.
۱۲. خوارزمی، حمیدرضا (۱۳۹۲). «باور بلاگردانی در شاهنامه»، *دوفصلنامه فرهنگ و ادبیات عامه*، دوره ۱، شماره ۲، صص ۱-۲۴.
۱۳. رستگارفسائی، منصور (۱۳۸۸). *پیکرگردانی در اساطیر*، چ ۲، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
۱۴. رضی، هاشم (۱۳۸۵). *جشن‌های آتش*، تهران: سازمان انتشارات فروهر.
۱۵. ژینو، فیلیپ (۱۳۷۲). *اردویراف‌نامه*، ترجمه و تحقیق: ژاله آموزگار، چ ۱، تهران: معین - انجمن ایران‌شناسی فرانسه.
۱۶. ستاری، جلال (۱۳۷۳). *رمز و مثل در روانکاو*، تهران: طوس.
۱۷. _____ (۱۳۸۴). *پژوهشی در اسطوره گیگمش و افسانه اسکندر*، تهران: مرکز.

۱۸. سلدن، رامان (۱۳۷۲). راهنمای نظریه ادبی معاصر، ترجمه عباس مخبر، تهران: طرح‌نو.
۱۹. شایست‌نشایست (۱۳۶۹). آوانویسی و ترجمه: کتابون مزداپور، چ ۱، تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
۲۰. شوالیه، ژان و آلن، گریبان (۱۳۸۵). فرهنگ نمادها، ترجمه سودابه فضایی، تهران: جیحون.
۲۱. صفا، ذبیح‌الله (۱۳۶۳). حماسه‌سرایی در ایران، چ ۴، تهران: امیرکبیر.
۲۲. عرب‌گلپایگانی، عصمت (۱۳۷۶). اساطیر ایران باستان، چ ۱، تهران: هیرمند.
۲۳. عقیقی، رحیم (۱۳۷۴). اساطیر و فرهنگ ایران در نوشته‌های پهلوی، چ ۱، تهران: توس.
۲۴. فرانکل، ویکتور امیل (۱۳۹۳). انسان در جستجوی معنی، ترجمه اکبر معارفی، چ ۱۱، تهران: دانشگاه تهران.
۲۵. فردوسی، ابوالقاسم (۱۳۸۶). شاهنامه، ج ۱-۵، به کوشش جلال خالقی مطلق، چ ۱، تهران: مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی.
۲۶. فریزر، جیمز جرج (۱۳۸۸). شاخه زرین، چ ۶، تهران: آگاه.
۲۷. کزازی، میر جلال‌الدین (۱۳۷۲). حماسه، اسطوره و رؤیا، چ ۱، تهران: مرکز.
۲۸. کرتیس، وستا سرخوش (۱۳۹۰). اسطوره‌های ایرانی، ترجمه عباس مخبر، چ ۸، تهران: مرکز.
۲۹. کمپبل، جوزف (۱۳۸۹). قهرمان هزارچهره، ترجمه شادی خسروپناه، چ ۴، مشهد: گل‌آفتاب.
۳۰. مسکوب، شاهرخ (۱۳۸۹). تن پهلوان و روان خرد، چ ۳، تهران: طرح‌نو.
۳۱. مصطفوی، علی‌اصغر (۱۳۶۹). اسطوره‌قربانی، چ ۱، تهران: مؤلف.
۳۲. موسوی، سیدکاظم و خسروی، اشرف (۱۳۸۹). پیوند خرد و اسطوره در شاهنامه، چ ۱، تهران: علمی و فرهنگی.
۳۳. هال، جیمز (۱۳۹۰). فرهنگ نگاره‌ای نمادها در هنر شرق و غرب، ترجمه رقیه بهزادی، چ ۵، تهران: فرهنگ معاصر.
۳۴. هیلنز، جان‌راسل (۱۳۹۳). شناخت اساطیر ایران، ترجمه محمدحسین باجلان فرخی، چ ۴، تهران: اساطیر.
۳۵. واحد دوست، مهوش (۱۳۷۹). نهادهای اساطیری در شاهنامه فردوسی، تهران: سروش.
۳۶. الیاده، میرچا (۱۳۸۶). چشم‌اندازهای اسطوره، ترجمه جلال ستاری، تهران: طهوری.
۳۷. یونگ، کارل گوستاو (۱۳۸۹). انسان و سمبول‌هایش، ترجمه محمود سلطانی، چ ۷، تهران: جامی.

پروژه نگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی